ΝΕΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΨΩΦΙΔΑ

Αξιολογώντας την ιστορία και τα μνημεία της πολιτιστικής κληρονομιάς τηςαρχαίας Ψωφίδας, τα δημόσια κτίρια, τα τείχη, τους ναούς, το θέατρο, τα νομίσματα αλλά και τις ιστορικές μαρτυρίες για τους μύθους και τουςχρησμούς που αφορούν την πόλη, εύλογα γεννάται το ερώτημα ποιες ήσαν οι αξίες που δημιούργησαν τον αρχαίο πολιτισμό στην περιοχή. Και το ερώτημα επικεντρώνεται στις αξίες, γιατί αυτές αποτελούν την ψυχή κάθε πολιτισμού.

Βέβαια οι αρχαίοι Έλληνες όταν αναφέρονταν σε αυτό που αποκαλούμε σήμερα αξίες, χρησιμοποιούσαν τον όρο «αρετές». Αλλά και ο όρος αυτός είχε μεγάλη σημασιολογική ευρύτητα. Έτσι «αρετή» θεωρούνταν κατά την ηρωική περίοδο η ανδρεία, η αριστοκρατική καταγωγή και αργότερα η αξιοσύνη και η ικανότητα, αλλά και η ηθική ποιότητα (ευσέβεια, σωφροσύνη, δικαιοσύνη, κ.λπ.), ενώ ο Πρωταγόρας εισήγαγε τον όρο πολιτική αρετή. Γενικά όμως ο όρος δηλώνει την γενική αξιολογική ικανότητα ενός ατόμου.
Οι σοφιστές αντιλαμβάνονταν την αρετή ως ικανότητα που οδηγεί στην επιτυχία, σαν κάτι ενδεικτικό της αξίας του ατόμου, που ωστόσο δεν σχετίζεται με την ηθική. Σχετικοποιώντας εντούτοις την αρετή, συνέβαλαν στην κρίση και την σύγχυση των αξιών που παρατηρείται στην Αθήνα από την κλασσική εποχή και μετά.
Σε αντίθεση με τους σοφιστές ήρθε ο Σωκράτης, που υποστήριζε ότι η αρετή έχει γενική και διαχρονική ισχύ και αξία, αποκτάται με την γνώση και πρέπει να αποτελεί συνειδητή ποιότητα του ατόμου και καρπό ελεύθερης επιλογής.
Ο Αριστοτέλης θεωρεί τις αρετές μεσότητες, καταστάσεις και ενέργειες του ανθρώπου που δεν ξεφεύγουν από το μέτρο και βρίσκονται μεταξύ έλλειψης και υπερβολής. Για την απόκτηση τους δε, χρειάζεται ηθικός αγώνα και άσκηση. Πρώτος αυτός μάλιστα διαχώρισε τις αρετές σε ηθικές και διανοητικές (σοφία, σύνεση, φρόνηση).
Ξεχωριστή ήταν η άποψη του Επίκουρου για τις αρετές, για τις οποίες πίστευε ότι υπηρετούν την αταραξία, την ψυχική γαλήνη και το αμοιβαίο συμφέρον, αφαιρώντας τους κάθε μεταφυσικό βάθος. Το στοιχείο πάντως της κοινωνικής αναγκαιότητας της αρετής ήταν γενικά αποδεκτό από τους Έλληνες.
Βασική αξία που συμμερίζονταν όλοι οι Έλληνες ήταν η ευδαιμονία, διέφεραν όμως μεταξύ απλού λαού και φιλοσόφων οι πεποιθήσεις για την προέλευσή της. Αντίθετα δηλαδή με την λαϊκή αντίληψη πως η ευδαιμονία – ευτυχία εξαρτάται από κάποιον θεό ή την Τύχη, οι φιλόσοφοι υποστήριζαν πως προέρχεται από εσωτερικούς παράγοντες και από την προσπάθεια του ανθρώπου. Αυτό θεωρούνταν ύβρη για τους περισσότερους, οι οποίοι ταύτιζαν την ευτυχία με τον πλούτο, την δόξα και όλα τα υλικά αγαθά. Η εύκολη απώλεια αυτών και γενικά το ευμετάβλητο της ανθρώπινης ζωής και η αδιάλειπτη εναλλαγή ευτυχίας – δυστυχίας απαντά έντονα

στην τραγική ποίηση.
Ο Δημόκριτος, ως φιλόσοφος, διαφωνεί με αυτήν την οπτική και υποστηρίζει πως η ανθρώπινη ζωή κατευθύνεται από την οξυδέρκεια και την σύνεση και τόσο η ευτυχία, όσο και η δυστυχία, είναι καταστάσεις που νιώθει η ψυχή.
Κατά τον Αριστοτέλη, η ευτυχία είναι ο τελικός σκοπός των ανθρώπινων πράξεων. Ο ανώτατος βαθμός της πραγματώνεται με την διανοητική εργασία και σε δεύτερη μοίρα με την ηθική ζωή. Πρόκειται αναμφίβολα για «ενέργεια», δράση, προσπάθεια και όχι για παθητική κατάσταση.
Ο Πλάτων θεωρεί απαραίτητη για την ευτυχία την αρετή, την παιδεία, την ψυχική ανάταση και τον έρωτα των αθανάτων ιδεών.
Ο Αρίστιππος ταυτίζει την αρετή με την αισθησιακή ηδονή, ενώ ο Επίκουρος με το «αλύπως και αταράχως ζην» και οι Στωικοί με την απάθεια.
Τον βαθμό επιρροής που άσκησαν αυτές οι φιλοσοφικές αντιλήψεις στα λαϊκά στρώματα δεν είναι δυνατόν να τον γνωρίζουμε. Το σίγουρο είναι πως οι πρόγονοί μας θεωρούσαν συστατικά της ευτυχισμένης ζωής την υγεία, την καλή οικονομική κατάσταση, την καλή οικογενειακή κατάσταση, το καλό όνομα, την εκπλήρωση του καθήκοντος απέναντι στην πατρίδα, την συμμετοχή σε γιορτές κ.τ.λ.
Εξίσου σημαντική αξία των αρχαίων Ελλήνων ήταν η ευσέβεια. Κάθε πόλη είχε τον προστάτη θεό της, προς τιμήν του οποίου κτίζονταν ναοί και ιερά, καθιερώνονταν λατρευτικές τελετές και προσφέρονταν θυσίες.
Η θρησκεία συνιστούσε μια λειτουργία της πόλης και ο ιερέας ήταν κρατικός υπάλληλος, αντιπρόσωπος της κοινότητας και όχι του θεού, όπως στην εποχή μας. Στα πλαίσια αυτά, η πίστη στους θεούς της πόλης σηματοδοτούσε τη νομιμοφροσύνη, την αναγνώριση του κύρους και της υπόστασης της πολιτείας. Άρνηση των θεών σήμαινε άρνηση της πόλης, γι' αυτό και η αθεΐα επέσυρε την ποινή του θανάτου.
Όσον αφορά στις προσευχές, αυτές δεν γίνονταν σε τακτή βάση, ούτε αποτελούσαν δείγμα πνευματικότητας. Οι αρχαίοι προσεύχονταν όταν βρίσκονταν σε ανάγκη. Οι θεοί τους μάλιστα δεν αποτελούσαν ηθικά πρότυπα, ωστόσο ζητούσαν από τους θνητούς να είναι έντιμοι, ειλικρινείς και δίκαιοι. Την άρση αυτής της αντίφασης ζήτησαν ο Ξενοφάνης, ο Σωκράτης, ο Ευριπίδης και ο Πλάτωνας.
Αξιοσημείωτη επίσης είναι η παντελής έλλειψη του στοιχείου του φόβου προς τους θεούς, η συχνή έκφραση παραπόνων και επικρίσεων και η διακωμώδησή τους.
Ιδιαίτερα σπουδαία παράμετρος της αρχαιοελληνικής θρησκείας ήταν και η αισθητική ομορφιά και η ποικιλία που προσέδιδε στην ζωή της πόλης, με την ανέγερση ναών, την κατασκευή εικαστικών έργων με λατρευτικό χαρακτήρα και την καθιέρωση εορτών και αγώνων.
Και αν συχνά η αρχαιοελληνική θρησκεία κατηγορήθηκε ότι στερούνταν έντονης πνευματικότητας, στα θετικά της συγκαταλέγεται η έλλειψη φανατισμού, η μη απαξίωση του ανθρώπινου σώματος, η μη καλλιέργεια της μοιρολατρίας, η μη μεταβολή της σε θρησκοληψία και η μη σθεναρή εναντίωσή της στην φιλοσοφία και την επιστήμη. Ακόμα και η πολυθεΐα ευθυγραμμίζεται με τον πλουραλισμό και την δημοκρατία.
Οι όποιες ενστάσεις απέναντί της εκπορεύονταν από αρκετούς διανοούμενους που την απέρριπταν συλλήβδην, αμφισβητώντας την ύπαρξη θεών και θεωρώντας την επινοημένο φόβητρο από τους εκάστοτε φορείς της εξουσίας για την υποταγή των μαζών.

Η ανδρεία, κατ' εξοχήν ανδρική αρετή, επιβλήθηκε σαν αρετή και αξία από την κοινότητα, που χρειαζόταν γενναίους άνδρες και για την άμυνα – υπεράσπισή της και για την επίθεση σε περίπτωση επεκτατικών επιχειρήσεων. Πέραν του πολέμου όμως, ήταν απαραίτητη, με την έννοια της τόλμης και του θάρρους, και στην καθημερινότητα για την αντιμετώπιση των συμφορών.
Παρότι κατά γενική ομολογία η ανδρεία εδρεύει κυρίως στην ψυχή, εξ ου και ο όρος ευψυχία, είναι αδιανόητη χωρίς ένα καλά ασκημένο σώμα. Γι' αυτό και οι αρχαίοι αθλούνταν εντατικά, ενώ η διάρκεια της στρατιωτικής τους εκπαίδευσης ποίκιλε από πόλη σε πόλη.
Ενισχυτικά προς την καλλιέργεια γενναίου φρονήματος δρούσαν τα έργα των ποιητών και των ρητόρων, στα οποία τονιζόταν η αθάνατη δόξα και η υστεροφημία που συνόδευε κάθε ανδρείο και την οικογένειά του. Παράλληλα η πόλη απέτιε διαφόρων ειδών τιμές στους γενναίους πολεμιστές και λάμβανε υπό την προστασία της τα παιδιά τους, σε περίπτωση θανάτου τους στο πεδίο της μάχης. Αντίθετα, η επίδειξη δειλίας σημάδευε ανεξάλειπτα έναν πολίτη.
Η ελευθερία για τους αρχαίους Έλληνες εστιάζεται στον αυτοκαθορισμό και περιορίζεται μόνον από τους νόμους, με σκοπό την διασφάλιση της αρμονικής συμβίωσης και συνύπαρξης.
Για την διατήρησή της είναι αναγκαίος ο αγώνας και η επίδειξη ανδρείας μέχρι την αυτοθυσία, μιας και είναι άρρηκτα συνυφασμένη με την αξιοπρέπεια. Ήταν βαθιά εμπεδωμένη η αντίληψη πως ένας ένδοξος και έντιμος θάνατος είναι προτιμότερος από μια επονείδιστη και εξευτελιστική ζωή.
Πλην της αξιοπρέπειας, η ελευθερία συνδεόταν στενά και με την δημοκρατία, αφού μόνο στο δημοκρατικό πολίτευμα προστατεύονται τα πολιτικά δικαιώματα και οι πολίτες μπορούν να ορίσουν ελεύθερα την ζωή τους, να εκφράσουν άφοβα και ανεμπόδιστα τις σκέψεις (παρρησία) και τις δημιουργικές τους τάσεις.
Επειδή όμως πάντοτε εμφιλοχωρούσε ο κίνδυνος της αναρχίας, της ασυδοσίας, της αυθαιρεσίας και της ισοπέδωσης, προβαλλόταν το ιδανικό της πειθαρχημένης ελευθερίας, που αποφεύγει τα άκρα και σέβεται τους νόμους και τις πατροπαράδοτες αξίες.
Σε αυτές εντασσόταν το δίπτυχο αιδώς και δίκη, που συνιστούσαν, αλληλοσυμπληρούμενες, τους στυλοβάτες της κοινωνικής συνοχής. Η αιδώς ήταν όχι τόσο το άγραφο δίκαιο, όσο η ηθική συνείδηση και οι ηθικοί κανόνες, η εσωτερική αυτοσυγκράτηση, η ντροπή μπροστά στην αδικία και κατά προέκταση ο αυτοσεβασμός, που απωθεί από τις ανάρμοστες πράξεις. Η μόνη διαφοροποίηση προς την αισχύνη είναι ότι αυτή έπεται μιας κακής πράξης, ενώ η αιδώς προηγείται και αποτρέπει από την επιτέλεσή της.
Η δίκη ήταν το σύνολο των γραπτών νόμων. Μολονότι οι αρχαίοι Έλληνες ταύτιζαν συνήθως το δίκαιο με το νόμιμο, δεν ήταν λίγοι οι διανοητές που ισχυρίζονταν ότι πολύ συχνά οι νόμοι αντιτίθενται προς την φύση, αποτελώντας απλά μια σύμβαση και απεκδύοντας την δικαιοσύνη από την μεταφυσική ή την βαθιά ηθική της διάσταση, την οποία άλλοι διανοητές υποστήριζαν.
Πρωτοπόρα και ρηξικέλευθη για την ηθική της εποχής ήταν η διδασκαλία του Σωκράτη για την μη ανταπόδοση της αδικίας («μη αντιδικείν»), αλλά δεν προχώρησε και σε κριτική της ισχύουσας νομοθεσίας.
Αυτό έγινε από τους σοφιστές, που επεσήμαναν την αντίφαση μεταξύ του

φυσικού νόμου και του νόμου της πολιτείας, κυρίως στο θέμα των διακρίσεων. Κάποιοι άλλοι ταύτιζαν το δίκαιο της φύσης με το δίκαιο του ισχυροτέρου (δίκαιο της πυγμής), αναγνωρίζοντας μόνο την ύπαρξη συμφερόντων, των οποίων οι φορείς αξίωναν να θεωρούνται «δίκαια».
Παρά την διάσταση των απόψεων όμως, η σημασία που διδόταν στην δικαιοσύνη ήταν μεγάλη και αυτό φαίνεται και από το γεγονός ότι οι πολίτες είχαν το δικαίωμα να υπερασπιστούν στο δικαστήριο όποιον αδικούνταν και αδυνατούσε να υπερασπιστεί τον εαυτό του, εξαίροντας τον φιλάνθρωπο και αλληλέγγυο χαρακτήρα της δικαιοσύνης.
Τελικά δικαιοσύνη για τους αρχαίους σήμαινε να μην βλάπτει κάποιος και να μην βλάπτεται και να μην θίγονται τα δικαιώματα, οι δίκαιες απαιτήσεις του.
Πρωταρχική παράμετρος της δικαιοσύνης είναι αδιαμφισβήτητα η αλήθεια και η ειλικρίνεια. Αυτές οι αξίες, ανεξάρτητα από τον αν ο Οδυσσέας, είδος εθνικού ήρωα και μυθολογική ενσάρκωση της ελληνικής ψυχής, θαυμάζεται για την κατεργαριά του, την οποία χρησιμοποιεί συμπληρωματικά με την ανδρεία του σε κρίσιμες στιγμές, και ανεξάρτητα από το γεγονός ότι η ψευδορκία ήταν ευρύτατα διαδεδομένη και δεν τιμωρούνταν, δεν εξέλιπαν στην αρχαιοελληνική κοινωνία. Στην κοινωνία αυτή δεν υπήρχε ίχνος υποκρισίας και σεμνοτυφίας. Η αλήθεια ήταν αντικείμενο εξαιρετικού σεβασμού, στον βαθμό που δεν ήταν καταστροφική για την ζωή κάποιου και δεν εκτρεπόταν σε κυνισμό, ωμότητα και αναλγησία απέναντι στην διακριτική θέση του άλλου. Και η φιλαλήθεια δεν αποτελούσε μια δογματική αρχή, που κονιορτοποιεί τον άνθρωπο, αλλά υποτασσόταν στον ανθρωπισμό και την αλληλεγγύη, αποδεικνύοντας περίτρανα την ανθρωπολογική αντίληψη των αρχαίων για την αρετή.
Ως προς τις διαπροσωπικές σχέσεις, δεν υπάρχουν σαφείς μαρτυρίες για όλες τις ελληνικές πόλεις. Στην Αθήνα επικρατούσε φιλελεύθερο πνεύμα και ως έναν βαθμό ανεκτικότητα απέναντι στην πολυμορφία και την ιδιαιτερότητα του καθενός, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι επρόκειτο για μια «κοινωνία αγγέλων».
Μεγάλη πληγή της αθηναϊκής κοινωνίας ήταν οι υβρισταί, όσοι δηλαδή εξεβίαζαν και αδικούσαν τους αδυνάτους, καταχρώμενοι την βιολογική ή οικονομική τους δύναμη, αλλά και οι συκοφάνται, ένα είδος εθελοντών μηνυτών, που εξεβίαζαν πολίτες ότι για να μην τους μηνύσουν για κάποιο ανύπαρκτο δημόσιο αδίκημα, έπρεπε αυτοί να τους δώσουν το χρηματικό ποσό που θα τους ζητούσαν.
Δεν έλειπαν και οι εξυβρίσεις, οι απειλές, οι συμπλοκές, οι κλοπές, ενώ ο φανατισμός περιοριζόταν στα πολιτικά πράγματα και δεν επεκτεινόταν ποτέ στον αθλητισμό και την θρησκεία. Πρωταρχικός παράγοντας ωστόσο εκχυδαϊσμού των ανθρώπινων σχέσεων και τότε, όπως και σήμερα, ήταν ο πόλεμος.
Στα πλαίσια των διαπροσωπικών σχέσεων, αναπτυσσόταν και η άμιλλα, η επιθυμία διάκρισης και υπεροχής, που συμπυκνώνεται στην ομηρική φράση «αιέν αριστεύειν και υπείροχον έμμεναι άλλων».
Αυτή εκδηλωνόταν στον οικονομικό, αλλά και στον πολιτιστικό τομέα, όπου χρησιμοποιούνταν κυρίως ο όρος «αγών». Διεξάγονταν αθλητικοί, ποιητικοί, θεατρικοί και μουσικοί αγώνες, αλλά και αγώνες λόγων, στους οποίους ο καθένας επιθυμούσε να υπερισχύσει. Με την θεώρηση αυτή, που προβαλλόταν έντονα από τους σοφιστές, αντιτασσόταν ο Σωκράτης, ο οποίος ήταν θιασώτης της συνεργασίας των συνομιλητών για την εύρεση της αλήθειας.

Σε γενικές γραμμές πάντως η άμιλλα, όπως και η ατομική ευθύνη, θεωρούνταν συνιστώσες της προόδου και της βελτίωσης σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο και δεν καταργούσαν τα συλλογικά ιδεώδη της υπεράσπισης της πατρίδας και της δημοκρατίας.
Όπου όμως υπάρχει ανταγωνισμός – έστω και στην πιο ευγενική μορφή του – υπάρχει και ατομισμός. Εκφραστές του ατομικιστικού πνεύματος ήταν οι σοφιστές, που διακήρυσσαν ότι μέτρο όλων των πραγμάτων είναι ο άνθρωπος, ενώ κάποιοι θεωρούν το πνεύμα αυτό ως προσπάθεια αυτονόμησης του αρχαίου Έλληνα απέναντι στο «κλειστό» σύστημα των νόμων και των συλλογικών ιδεωδών.
Σε καμία περίπτωση όμως αυτός ο ατομισμός δεν έφτανε στα όρια του «ετσιθελισμού» και της κοινωνικής αδιαφορίας. Επρόκειτο για συνείδηση της ατομικότητας και των ατομικών δικαιωμάτων, που - παράλληλα με τον αγώνα για την πραγμάτωση των αξιών - αποτελούν τα συστατικά στοιχεία της προσωπικότητας.
Επιβεβαιώνεται έτσι περίτρανα ότι η προσωπικότητα, νοούμενη κυρίως ως πνευματική αυτονομία, ανήκει στις πνευματικές συλλήψεις του αρχαίου ελληνικού κόσμου, στον οποίο σε αρκετές περιπτώσεις συνδυάστηκε η ατομικότητα με την κοινωνικότητα, με περιορισμό και εξισορρόπηση των αντιθετικών αυτών τάσεων και έμφαση στην δημιουργικότητα.
Ο ατομισμός επιπλέον δεν υπονόμευσε ποτέ τα αισθήματα συμπόνιας των αρχαίων για τους αδύναμους, τους αναξιοπαθούντες, τους ασθενείς, τους ανάπηρους, τους ηλικιωμένους και τους πάσχοντες από μοναξιά, για τους οποίους υπήρχε και κρατική μέριμνα.
Ανάμεσα στις αρετές που άπτονται της φιλαλληλίας, εξέχουσα θέση κατείχε και η φιλία, που περιέκλειε τις έννοιες της αλληλοβοήθειας, της αλληλοεκτίμησης, της αφοσίωσης, της μεγαλοψυχίας, της ανιδιοτέλειας και της αυτοπροσφοράς, που μπορεί να φτάσει μέχρι την αυτοθυσία, και εκπορευόταν είτε από ψυχική ταύτιση, κοινό τρόπο σκέψης, κοινές ιδέες και ιδανικά είτε από την διαφορετικότητα, με την έννοια της συμπληρωματικότητας και της συνεργασίας.
Περίοπτη θέση κατείχε σαφώς και ο έρωτας, ως ψυχική έλξη και ομορφιά, ως συνεκτική και δημιουργική δύναμη και όχι μόνο ως σωματική ηδονή. Συχνά όμως ο έρωτας εξέπιπτε σε ακατανίκητο, αδάμαστο, αχαλιναγώγητο και υποδουλωτικό πάθος, που αλλοτρίωνε τον άνθρωπο.
Αξίζει ωστόσο να σημειωθεί ότι ο ετεροφυλόφιλος έρωτας ήταν σχεδόν ανύπαρκτος λόγω των κοινωνικών συνθηκών της εποχής και ο γάμος ήταν ανεξάρτητος από αυτόν, χωρίς να αποκλείεται το ενδεχόμενο ανάπτυξης του κατά τον έγγαμο βίο. Εκτός των πλαισίων του, οι αρχαίοι συνάπτανε ερωτικές σχέσεις με δούλες, και εταίρες ή με ομόφυλούς τους.
Η λέξη έρωτας πάντως χρησιμοποιούνταν και με την ευρύτερη έννοια της δυνατής επιθυμίας για οποιοδήποτε αγαθό.
Είτε με την στενότερη είτε με την ευρύτερη έννοιά του, ο έρωτας ομολογουμένως ουδεμία σχέση είχε με την θεμελιώδη για την αρχαιοελληνική σκέψη αρετή του μέτρου, που τονιζόταν και από τους Κινέζους στοχαστές Λάο Τσε και Κομφούκιο.
Η αρετή αυτή είχε απήχηση σχεδόν σε όλες τις εκφάνσεις του βίου, την υγεία, την αισθητική, την ηθική, χωρίς αυτό να συνεπάγεται ασκητισμό, ο οποίος είχε εισαχθεί σαν τάση από την Ανατολή και υιοθετήθηκε από τους Πυθαγορείους, τον

Πλάτωνα κ.α. Ο απλός λαός αγαπούσε τις χαρές και τις απολαύσεις της ζωής και επιζητούσε τις γιορτές και το γλέντι, ενώ και στον χώρο της πολιτικής οι υπέρμετρες επεκτατικές βλέψεις και οι φιλοδοξίες των ηγετών συντηρούσαν έναν διαρκή αναβρασμό.
Αν, λοιπόν, και ο κανόνας του «μηδέν άγαν» παραβιαζόταν συχνά στην καθημερινότητα, στην τέχνη βρίσκει την τελειότερη εφαρμογή του με δημιουργήματα που χαρακτηρίζονται από την συμμετρία, την χάρη και την αρμονία που προσδίδει η έλλειψη της οποιασδήποτε υπερβολής.
Στα πλαίσια της αποφυγής των υπερβολικών απαιτήσεων και επιθυμιών και της πλεονεξίας – απληστίας, εξάρθηκε η αξία της αυτάρκειας, ώστε ο άνθρωπος να κατακτήσει την εσωτερική του ελευθερία και ευτυχία, αλλά σε πολλές περιπτώσεις, παραβλέποντας το μέτρο, η αυτάρκεια εκφυλίστηκε σε ολιγάρκεια. Είναι εντούτοις αυτονόητο ότι δεν αφορούσε τις εύπορες τάξεις, παρά μόνο τον απλό λαό.
Ως προς την εργασία, στην Αθήνα υπήρχε ο θεσπισμένος μάλλον από τον Δράκοντα «νόμος περί αργίας», που τιμωρούσε όσους δεν εργάζονταν για την εξασφάλιση των αναγκαίων προς το ζην, με το σκεπτικό ότι όσοι δεν εργάζονται παρασιτούν και δεν συνεισφέρουν στο κοινό καλό.
Γενικά όμως η εργασία – ιδιαίτερα η χειρωνακτική – παρότι αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση για την απόκτηση χρημάτων, στην παντοδυναμία των οποίων πίστευαν οι αρχαίοι Έλληνες, υποτιμούνταν και θεωρούνταν ασυμβίβαστη με τον ελεύθερο άνθρωπο, εξαιτίας της μεγάλης έκτασης που είχε προσλάβει η δουλεία. Υπό το πρίσμα αυτό, όσοι ήταν ευκατάστατοι και διέθεταν άφθονο ελεύθερο χρόνο ασχολούνταν με την πολιτική, τις τέχνες, τις επιστήμες και την φιλοσοφία, ενώ οι πολύ φτωχοί συνθλίβονταν από τον καθημερινό αγώνα για επιβίωση. Οι περισσότεροι πολίτες πάντως διήγαν μια λιτή ζωή.
Κύρια πηγή αναστάτωσης της ζωής τους και πρόξενος μεγάλων υλικών και όχι μόνο καταστροφών ήταν ο πόλεμος, φαινόμενο συχνότατο στον ελληνικό χώρο. Ακριβώς επειδή οι συνέπειες του, ανεξάρτητα από το αν ήταν αμυντικός ή επιθετικός, ήταν τραγικές, σε υλικό και ηθικό επίπεδο, για τον απλό λαό, τους καλλιτέχνες και τους στοχαστές, οι τελευταίοι κατέβαλαν προσπάθεια να ανιχνεύσουν τα βαθύτερα αίτιά του. Πρώτος ο Όμηρος υπογράμμισε την σημασία του οικονομικού παράγοντα για την υποκίνηση των πολέμων, άποψη που συμμερίστηκαν και πολλοί μεταγενέστεροι. Ο Ηράκλειτος, στα πλαίσια της γενικότερης φιλοσοφικής του αντίληψης, βλέπει τον πόλεμο σε αέναη διαλεκτική σχέση με την ειρήνη. Ο Θουκυδίδης, τέλος, εντόπισε την ρίζα του πολέμου στην ανθρώπινη φύση, στην ακόρεστη επιθυμία της για κέρδος και δύναμη.
Το σίγουρο είναι ότι ο πόλεμος, ως αναπόσπαστο στοιχείο της ιστορικής διαδρομής των αρχαίων ελληνικών πόλεων, λόγω της πολιτικής οργάνωσης τους και των συνακόλουθων αλληλοσυγκρουόμενων συμφερόντων και ιμπεριαλιστικών τάσεών τους, απέβη μοιραίος για την βιωσιμότητά τους.
Καταλαβαίνουμε δηλαδή ότι η ειρήνη, η ομόνοια, η σύμπνοια και η απουσία συγκρούσεων τοποθετούνταν αποκλειστικά στην σφαίρα του ιδεατού, μολονότι ήταν γνωστή σε όλους η ευεργετική επενέργειά τους στην ζωή των ανθρώπων.
Διχόνοια δεν επικρατούσε μόνο ανάμεσα στις πόλεις, αλλά και ανάμεσα στα κοινωνικά στρώματα της ίδιας πόλης. Οι ευγενείς, όσοι δηλαδή είχαν αριστοκρατική καταγωγή, υπέβλεπαν τον λαό και τον καταπίεζαν οικονομικά. Με την παγίωση της

δημοκρατίας όμως επιτεύχθηκε η πολιτική ισότητα και σταδιακά εξαλείφθηκαν οι διακρίσεις και οι προκαταλήψεις, που βασίζονταν σε μια υποτιθέμενη υπεροχή των ευγενών, εξαιτίας του κληρονομικού παράγοντα και της καταγωγής από μια δήθεν ανώτερη τάξη, και κατανοήθηκε ότι διακρίσεις και διαφορές δημιουργούνται μόνο από την φύση και την προσπάθεια του καθενός, που σε μεγάλο βαθμό διαμορφώνει και την μοίρα του.
Δυστυχώς δεν συνέβη το ίδιο και με τις διακρίσεις και τις προκαταλήψεις έναντι των γυναικών, που στερούνταν πολιτικών δικαιωμάτων, εκπαίδευσης και κοινωνικής δράσης, με εξαίρεση την συμμετοχή σε θρησκευτικές γιορτές. Καθ' όλη την διάρκεια της ζωής τους ήσαν περιορισμένες στο σπίτι και βίωναν μια γενικότερη απαξίωση, που στηριζόταν στην αντίληψη περί κατωτερότητας και αδυναμίας της γυναικείας φύσης. Εξαίρεση αποτελούσαν οι γυναίκες της μινωικής Κρήτης και κάποιες άλλες μεμονωμένες περιπτώσεις καλλιεργημένων γυναικών με ισχυρή προσωπικότητα (π.χ. Ασπασία, μυθική Αντιγόνη κ.α.) ή με ποιητικό ταλέντο (Σαπφώ, Κόριννα). Από τον 4 ο αιώνα πάντως άρχισε να σημειώνεται κάποια βελτίωση της θέσης της γυναίκας μέσα στην αυστηρά ανδροκρατική κοινωνία της αρχαίας Ελλάδας.
Πέραν ωστόσο των κοινωνικών προκαταλήψεων, υπήρχε και έντονη φυλετική προκατάληψη των Ελλήνων απέναντι στους άλλους λαούς - εξαιρουμένων των Αιγυπτίων και κάποιων άλλων ανατολικών λαών - για τους οποίους χρησιμοποιούσαν τον χαρακτηρισμό «βάρβαρος», υπονοώντας αλλόγλωσσος, ακαλλιέργητος, πολιτιστικά και ηθικά κατώτερος, δουλικός.
Σθεναρά απέναντι στην ρατσιστική νοοτροπία αντιτάχθηκε ο Αντιφώντας, που διακήρυξε την ισότητα όλων των ανθρώπων, ανεξαρτήτως εθνικής και κοινωνικής προέλευσης, ενώ καταλυτική για τον περιορισμό του αντιβαρβαρισμού ήταν η προσωπικότητα και η εκστρατεία του Μ. Αλεξάνδρου.
Οι προαναφερθείσες προκαταλήψεις απέναντι στις γυναίκες και τους ξένους και ο θεσμός της δουλείας αποτελούν και τις βασικότερες αιτιάσεις εναντίον της αθηναϊκής (άμεσης και όχι αντιπροσωπευτικής) δημοκρατίας, που ήκμασε τον 5 ο αι. π.Χ. Με την εγκαθίδρυση και την στερέωσή της, στην οποία ενυπάρχει η σκέψη ότι η εξουσία πρέπει να ασκείται από την ολότητα και όχι από μια παράταξη, ο λαός ανέλαβε εξ ολοκλήρου την διακυβέρνηση, εκτοπίζοντας την αριστοκρατία. Κεντρικό κυβερνητικό όργανο ήταν η εκκλησία του δήμου, η λαϊκή συνέλευση, που ήταν αρμόδια για την ψήφιση νόμων, την λήψη αποφάσεων και την εκλογή των αρχόντων. Τα θέματα που ετίθεντο σε ψηφοφορία στην εκκλησία του δήμου αποφασίζονταν από την Βουλή των 500, η οποία συνέτασσε και τα σχέδια νόμων. Τα μέλη της ήταν κληρωτά, σε αντίθεση με τους 10 στρατηγούς, υπεύθυνους για την εθνική άμυνα και την εξωτερική πολιτική, που ήταν αιρετοί.
Η δημοκρατία, στης οποίας τα τρωτά συγκαταλέγονται σαφώς και η δημαγωγία, οι αυθαιρεσίες, η αμφίβολη πολιτική κρίση του λαού και η διατήρηση των οικονομικών ανισοτήτων, είχε δεχτεί έντονη κριτική ήδη από την αρχαιότητα. Κύριοι επικριτές της ήταν ο Θουκυδίδης, ο Σωκράτης και ο μαθητής του, Πλάτωνας, που θεωρούσαν τον κυρίαρχο λαό απαίδευτο, ανώριμο και ανεύθυνο και γι' αυτό ακατάλληλο για την άσκηση της εξουσίας.
Ο Αριστοτέλης, από την άλλη, αναγνωρίζει στην δημοκρατία το ότι πολλοί άνθρωποι σκέπτονται για τα προβλήματα της πόλης και την δικαιώνει, με την

προϋπόθεση ότι υπηρετεί το γενικό καλό.
Και σίγουρα η διασφάλιση της νομικής και πολιτικής ισότητας και της ισότητας των πολιτικών δικαιωμάτων, καθώς και η πραγμάτωση της ελευθερίας και της αυτοθέσμισης, στα πλαίσια της δημοκρατίας, ήταν ένα καθοριστικό βήμα προς αυτήν την κατεύθυνση.
Ακριβώς αυτή η πολιτική ισότητα (ισοπολιτεία), η ισότητα απέναντι στους νόμους (ισονομία) και η ισότητα στο δικαίωμα της έκφρασης των απόψεων (ισηγορία), μαζί με την αξιοκρατία, ήσαν οι ακρογωνιαίοι λίθοι του δημοκρατικού πολιτεύματος.
Όσον αφορά στην τελευταία, η εκλογή κάποιου σε ένα αξίωμα ή σε μια θέση γινόταν με αξιολογικά κριτήρια, ανάλογα με την αποδεδειγμένη ικανότητα και τα προσόντα του. Αυτό καταδεικνύει ότι οι Αθηναίοι δεν πίστευαν στην ισότητα των ικανοτήτων, αλλά στην ισότητα των δικαιωμάτων.
Για την απόκτηση των ικανοτήτων και των προσόντων ήταν αυτονόητα απαραίτητη η παιδεία, της οποίας πρωταρχικός στόχος ήταν η διδασκαλία της αρετής, τη δικαιοσύνης, του σεβασμού προς τους συνανθρώπους και παράλληλα πρακτικών τεχνών για την οικονομική επιβίωση των πολιτών.
Η επικρατούσα αντίληψη ήταν ότι η παιδεία συνιστούσε αντιστάθμισμα της βιολογικής αδυναμίας του ανθρώπου και συμπλήρωμα της φύσης, μιας και χάρη σε αυτήν, οι δυνατότητες με τις οποίες μας προικοδοτεί η φύση εξελίσσονται σε ικανότητες.
Τα κύρια στάδια της παιδείας, που παρεχόταν από ιδιωτικούς δασκάλους αποκλειστικά στα αγόρια και φυσικά επί πληρωμή, ήταν η φοίτηση στον γραμματιστή, στον κιθαριστή, στον παιδοτρίβη και η ανώτερη μόρφωση, που ήταν προαιρετική και προνόμιο των ευπόρων.
Η φοίτηση στον γραμματιστή περιελάμβανε την εκμάθηση γραφής, ανάγνωσης και την αποστήθιση ποιητικών έργων και χαρακτηριζόταν από την απομνημόνευση και τον διδακτισμό.
Η φοίτηση στον κιθαριστή, που ήταν παράλληλη ή ακολουθούσε αυτήν του γραμματιστή δεν αποσκοπούσε μόνο στην εκμάθηση κάποιου μουσικού οργάνου, αλλά και στην απόκτηση μουσικής αγωγής, της οποίας αναγνωριζόταν ο ψυχαγωγικός, καλλιτεχνικός και ηθοπλαστικός ρόλος.
Ο παιδοτρίβης αναλάμβανε την γύμναση του σώματος των αγοριών, ώστε να είναι υγιή και εύρωστα. Το καλογυμνασμένο σώμα άλλωστε, συνδυαζόμενο με μια καλλιεργημένη διάνοια συγκροτούσε την «καλοκαγαθία», το ανώτατο μορφωτικό, παιδαγωγικό και ανθρωπιστικό ιδεώδες των αρχαίων Ελλήνων. Γι' αυτούς ψυχή και σώμα αποτελούσαν μια αδιάσπαστη ενότητα και η μονόπλευρη ανάπτυξη κάποιου από τα δύο ήταν καταδικαστέα, όπως και κάθε άλλη μονομέρεια άλλωστε.
Ολοκληρώνοντας αυτόν τον βασικό κύκλο εκπαίδευσης, οι νέοι εκτελούσαν από τα 18 έως τα 20 την στρατιωτική τους θητεία και η μόρφωσή τους συνεχιζόταν στο εξής μέσω της παιδευτικής επίδρασης που τους ασκούσε η πόλη τους, με τους νόμους, τους πολιτικούς, θρησκευτικούς και καλλιτεχνικούς της θεσμούς.
Την ανώτερη μόρφωση την προσέφεραν οι φιλόσοφοι και οι σοφιστές. Οι τελευταίοι δίδασκαν έναντι αμοιβής την ρητορική και την πολιτική τέχνη, αλλά παρείχαν και ευρύτερες γνώσεις, ενώ ο Σωκράτης χρησιμοποιούσε την διαλεκτική μέθοδο για την εύρεση της αλήθειας.

Παρότι αυτήν την ανώτερη μόρφωση την απολάμβαναν οι οικονομικά ευκατάστατοι, κάποιες ιδέες έφταναν στον λαό μέσω των ρητορικών λόγων, των δραματικών έργων ή άλλων κειμένων. Χάρη σε αυτές τις ιδέες εξάλλου, δρομολογήθηκε η εξέλιξη και ανάπτυξη του αρχαιοελληνικού πνεύματος.
Δεν πρέπει να παραλειφθεί σε αυτό το σημείο ότι σε αντίθεση με την στοιχειώδη εκπαίδευση, στην ανώτερη υπήρχε ελευθερία και απουσία καταναγκασμού.
Ανεξάρτητα από το μορφωτικό επίπεδο του κάθε αρχαίου Έλληνα, η φρόνηση, δηλαδή η ορθολογική και με την στάθμιση όλων των παραγόντων αντιμετώπιση των προβλημάτων, ήταν αρετή ευρύτατα κατανοητή και αποδεκτή. Ήταν μάλιστα στενά συνυφασμένη με την έννοια του μέτρου, της ισορροπίας και της αποφυγής της ύβρης και ανάλογό της ήταν η ευβουλία, που σήμαινε την αποφυγή του οποιουδήποτε λάθους, με την επιστράτευση της λογικής. Αλλά ακόμα και αυτή αποδεικνυόταν συχνά πεπερασμένη και ανεπαρκής ως προς την προστασία του ανθρώπου από τα λάθη και αυτό τονίστηκε στο έργο των τραγικών και του Θουκυδίδη.
Συναφής επίσης ήταν και η αρετή της σοφίας, που συνδεόταν με την τέλεια γνώση και άσκηση οποιασδήποτε τέχνης και αργότερα με τον ανώτερο βαθμό θεωρητικής γνώσης ή πρακτικής σύνεσης και ορθής κρίσης ή πολυγνωσίας. Διαφορετική ήταν η αντίληψη του Ηρακλείτου, που θεωρούσε σοφία την γνώση της αρμονίας των αντιθέσεων, ενώ ο Σωκράτης εντόπιζε την σοφία στην συνειδητοποίηση και ομολογία της άγνοιας. Ο Αριστοτέλης από την πλευρά του την συνέδεε με την καλλιέργεια των τεχνών, της επιστήμης και της φιλοσοφίας, οι δε μεταγενέστεροι φιλόσοφοι προέκριναν την πρακτική διάστασή της.
Η φιλοσοφία εμφανίστηκε στην Ιωνία και την Μεγάλη Ελλάδα (κάτω Ιταλία και Σικελία) τον 6 ο αι. π.Χ., αντικαθιστώντας, με την εμφάνιση της, την μυθολογία και την φαντασία με την ορθολογική σκέψη και την λογική.
Ως κύριοι σταθμοί της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας θεωρούνται οι προσωκρατικοί, οι σοφιστές, ο Σωκράτης, ο Πλάτωνας και ο Αριστοτέλης. Οι πρώτοι αναζητούσαν την απαρχή του κόσμου και τη νομοτέλεια που τον διέπει. Οι σοφιστές έστρεψαν το ενδιαφέρον τους στον άνθρωπο και την κοινωνία. Ο «αντισοφιστής» Σωκράτης ασχολήθηκε με την αρετή ως ηθική ποιότητα, ενώ ο μαθητής του Πλάτωνας επικέντρωσε την φιλοσοφική σκέψη του στις ιδέες και τον υπερβατικό κόσμο που αυτές συνιστούν και ο οποίος διαχωρίζεται σαφώς από τον επίγειο. Ο μαθητής του Πλάτωνα, Αριστοτέλης, αποκατέστησε την ενότητα του κόσμου και του σώματος με την ψυχή και συνέδεσε την φιλοσοφία με την επιστήμη, καθιερώνοντας την επαγωγική μέθοδο. Μετά από αυτόν η ελληνική φιλοσοφία με τους Επικούρειους, τους Στωικούς, τους Κυνικούς και τους Σκεπτικούς λαμβάνει πρακτικό χαρακτήρα και εστιάζει στην εσωτερική αυτάρκεια και την ψυχική ηρεμία του ανθρώπου, καταδικάζοντας την έρευνα για την έρευνα και την γνώση για την γνώση.
Ταυτόχρονα με την φιλοσοφία γεννήθηκε η επιστήμη. Τις πρώτες επιστημονικές γνώσεις οι Έλληνες τις έλαβαν από τους Αιγυπτίους και τους Βαβυλωνίους, οι οποίοι όμως ούτε καλλιέργησαν την επιστήμη ως καθαρή γνώση, ούτε την έβλεπαν ως αυτοσκοπό, ούτε την είχαν διαμορφώσει ως ένα οργανωμένο και εσωτερικά συναρθρωμένο σύνολο γνώσεων.
Αντιθέτως οι Έλληνες συνέλαβαν την έννοια της επιστήμης ως συνόλου

ομοειδών γνώσεων με αυταξία και καλλιέργησαν ιδιαίτερα την Γεωμετρία, την Αστρονομία, την Ιατρική, την Ιστορία, την Γεωγραφία, την Εθνογραφία, την Πολιτική Επιστήμη, την Ψυχολογία, την Βοτανική – Ζωολογία.
Περισσότερο πάντως η επιστήμη θεωρούνταν είδος αναψυχής και μέσο στοχασμού, παρά μέσο για την αλλαγή των συνθηκών της ζωής και κοινωνική ανάγκη. Μόλις στα ελληνιστικά χρόνια απέκτησε γόητρο, αναγνώριση και υποστήριξη από την πολιτεία και χειραφετήθηκε από την φιλοσοφία. Τότε αναδύθηκε και το πνεύμα της επιστημονικής εξειδίκευσης.
Με την φιλοσοφία, την επιστήμη και τον ορθό λόγο γενικότερα συνυπήρχε ωστόσο στην αρχαία Ελλάδα και το μη έλλογο στοιχείο. Δινόταν μεγάλη σημασία σε όλες τις μορφές της μαντείας (πυρομαντεία, οιωνοσκοπία, νεκρομαντεία, ερμηνεία ονείρων), ενώ το υπερφυσικό θεωρούνταν αναπόσπαστο στοιχείο της ποίησης, της τέχνης και της φιλοσοφίας, που αντιμετωπίζονταν ως φαινόμενα θεϊκής επενέργειας. Η δε αστρολογία και η μαγεία άνθισαν στους αλεξανδρινούς και ελληνιστικούς χρόνους, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ήταν άγνωστες σε παλαιότερες περιόδους.
Η τέχνη, που προαναφέρθηκε, με τον ψυχαγωγικό, ηθοπλαστικό και διδακτικό της χαρακτήρα, αλλά κυρίως ως υλοποίηση και ενσάρκωση της αγάπης για την ομορφιά, αποτελούσε μια επίσης σημαντική αξία των αρχαίων Ελλήνων, στην οποία συζεύγνυνται ο ιδεαλισμός με το νατουραλισμό, το απολλώνιο με το διονυσιακό στοιχείο. Κορυφαία μάλιστα θέση ανάμεσα στις διάφορες μορφές της είχε η μουσική και η μουσικοθεραπεία εφαρμοζόταν ήδη από τότε.
Όλες αυτές οι αξίες που παρουσιάστηκαν, παρά την βαθύτατη επίδρασή τους στον αρχαίο ελληνικό κόσμο, γνώρισαν την αμφισβήτηση πρώτα από το σοφιστικό ρεύμα, που διαφωνούσε με την αυταξία των αρετών και θεωρούσε τον άνθρωπο μέτρο και κριτήριό τους. Υποστήριζαν, δηλαδή, οι εκπρόσωποί του πως για κάθε ζήτημα είναι δυνατόν να διατυπωθούν δύο εντελώς αντίθετες γνώμες και σε όλα πρυτανεύει ο υποκειμενισμός, απόρροια, σύμφωνα με κάποιους, του κυρίαρχου εκείνη την εποχή ατομικιστικού πνεύματος.
Η ευθύνη όμως για την αμφισβήτηση και την σύγχυση των αξιών δεν καταλογιζόταν μόνο στο σοφιστικό ρεύμα. Άλλοι την απέδιδαν στην φθοροποιό δύναμη του χρήματος, άλλοι στον πόλεμο, άλλοι στην δημοκρατία και άλλοι στα αλληλοσυγκρουόμενα πολιτικά συμφέροντα και στα πολιτικά πάθη, καταδεικνύοντας την πίστη στην ύπαρξη κάποιων αντικειμενικών αξιών. Πιθανότατα όμως πρόκειται απλά για την επικράτηση στον αρχαίο ελληνικό κόσμο ενός αξιολογικού πλουραλισμού, μιας πολυμορφίας, ανάλογα με τα διάφορα κοινωνικά και οικονομικά στρώματα.
Πλήρης αντιστροφή στο αξιολογικό σύστημα των αρχαίων Ελλήνων επήλθε με την ισχυροποίηση του χριστιανισμού. Η ανδρεία αντικαταστάθηκε από την ταπεινότητα και την πραότητα, η ελεύθερη έρευνα από την δογματική πίστη, η κατάφαση της ζωής από τον ασκητισμό και τον έντονα μεταφυσικό προσανατολισμό, ο πολίτης της γης από τον υπήκοο της βασιλείας των ουρανών. Βέβαια κάποιοι εκκλησιαστικοί συγγραφείς χρησιμοποίησαν μερικές ιδέες του Πλάτωνα, των Στωικών και του Πλωτίνου, που όμως ανάγονται σε ανατολικές επιδράσεις και δεν αντικατοπτρίζουν το αυθεντικό αρχαιοελληνικό πνεύμα. Εξάλλου, υπήρχαν και πολλοί που εκφράζονταν αποδοκιμαστικά γι' αυτό, ενώ είναι γνωστό ότι, εξαιτίας αποφάσεων της χριστιανικής ηγεσίας, καταστράφηκαν πάμπολλα μνημεία της

αρχαιοελληνικής τέχνης, καταργήθηκαν οι Ολυμπιακοί αγώνες και έκλεισε η Φιλοσοφική Σχολή της Αθήνας.
Μόνο κατά την Αναγέννηση επανεκτιμήθηκε ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός και το αρχαίο ελληνικό πνεύμα και απετέλεσε πηγή έμπνευσης και εφαλτήριο για την καλλιτεχνική δημιουργία, την επιστημονική και φιλοσοφική σκέψη όχι μόνο εκείνης της εποχής, αλλά και της σημερινής.
Η ελευθερία, η δημοκρατία, ο διάλογος, η πνευματική αυτονομία, η καλλιέργεια της επιστήμης, της φιλοσοφίας και της τέχνης, η παιδεία, η σύμμετρη ανάπτυξη σώματος και νου είναι διαχρονικά κληροδοτήματα του αρχαίου ελληνικού κόσμου προς την ανθρωπότητα και η αξία τους δεν υποβαθμίζεται από το γεγονός ότι στην κοινωνία από την οποία προέρχονται υπήρχαν κάποια μελανά σημεία, όπως ο θεσμός της δουλείας, η υποτίμηση της γυναίκας και οι συνεχείς πολεμικές συγκρούσεις.
Ίσως, μάλιστα, αυτό που κυρίως οφείλουμε στην ελληνική αρχαιότητα είναι η επικέντρωσή της στον άνθρωπο με όλες τις αντιφάσεις του, τις αδυναμίες, αλλά και τις στιγμές μεγαλείου και αυθυπέρβασης.